

NEVEVÎ'NİN, MİN HÂC ŞERHİNDE MÜSLİM VE SAHÎH'İ HAKKINDAKİ TESPİT VE TENKİTLERİ*

Semih Acet**

Öz

Sahîh-i Müslim, hadis alanında itibar gören, şerh, hâşiye ve ihtisar nevinden birçok çalışmaya temel teşkil eden önemli bir kaynak kabul edilmektedir. Tarih boyunca alimler *Sahîh-i Müslim*'in daha iyi anlaşılabilmesi adına birçok eser kaleme almışlardır. Bu çalışmalar içerisinde İmam Nevevî'nin şerhi, önemli bir mevki kazanmıştır. Nevevî, şerhinin çeşitli yerlerinde Müslim'in hadis alanındaki konumuna temas etmiştir. Bu vesile ile İmam Nevevî, eserinin mukaddime ve şerh bölümünde, İmam Müslim'in hadis alanındaki ihtiyatına, rivayetlerin tahrici esnasında gözettiği esaslara, müellifin eserini meydana getirirken takip ettiği metoda değinmiştir. Gerektiği durumda müdafaa sadedinde görüşlere de yer ayıran İmam Nevevî, ihtiyaç arzettiği zamanlarda Müslim'i tenkitten de geri durmamıştır. Biz bu makalemizde Nevevî'nin *Minhâc* şerhinde Müslim ve *Sahîh*'i hakkında yapmış olduğu değerlendirmelerini irdelemeye çalışacağız. Bunu yaparken de öncelikle Nevevî'nin gerek Müslim gerekse *Sahîh*'i hakkındaki değerlendirmelerine, akabinde alimlerin Müslim ve eserine dair tenkitlerine, son olarak da yapılan tenkitler karşısında Nevevî'nin tespitlerine temas edilecektir. Netice olarak Kur'ân'ın dışında hatadan berî hiçbir eserin olamayacağını gösteren makalemizin, Müslim ve eserini tahlil adına bir ışık tutacağı kanaatindeyiz.

Anahtar Kelimeler: Nevevî, Müslim, Hadis, Şerh, Sahîh

THE DETERMINATION AND CRITICISMS OF THE IMAM AL-NAWEVI ABOUT MUSLIM AND CORRECT

Abstract

Sahîh-i Muslim is an important resource that forms the basis of many works that are respected in the field of hadith. Throughout history, scholars have written many works in order to better understand *Sahîh-i Muslim*. In this works, the commentary of Imam Al-Nawevi gained a significant position. Imam Al-Nawevi mentioned to position of Muslim's hadith science while writing his commentary. In this context Imam Al-Nawevi mentioned upon the precaution in the hadith science, the criteria observed in the protection of the hadith, the method which used during the author writing his Works,

* Bu makale; Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Hadis Anabilim Dalı'nda "İmam Nevevî ve Minhâc İsimli Eserinin Hadis Şerhçiliği Açısından Değerlendirilmesi" adlı doktora tezinden istifade edilerek hazırlanmıştır.

Makale Gönderim Tarihi: 30.01.2019, Kabul Tarihi: 30.04.2019

Doi: 10.26791/sarkiat.519551

** Dr., Antalya İl Müftülüğü-İbradı İlçe Müftüsü semihacet@hotmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-8228-091X

the criticisms to İmam Muslim and his work. İmam Al-Nawevi, who included expressions in his defense, also didn't refrain from criticizing Muslim from time to time. In this article we will try to record the evaluations of Nawevi about Muslim, with the framework of Minhâc, and his Sahîh. In doing so, first of all Nawevi's evaluations about both Muslim and Sahîh, then criticisms of scholars about Muslim and his work and then Nawevi's evaluations in the face of recent criticisms will be referred. Consequently, we believe that our article, which show that there are no faultless works of except for the Holly Qur'an, will shed light on analyzing Muslim and his work.

Keywords: İmam al-Nawevi, Muslim, Hadith, Commentary, Sahîh

GİRİŞ

Hadis, Kur'an-ı Kerîm'den sonra gelen temel başvuru kaynağıdır. İslam kültür ve medeniyeti değişen zamanla birlikte şekillenirken hadisler temel referans olarak kabul edilmiştir. Aynı zamanda Kur'an-ı Kerîm'in tefsiri ve dinin esaslarının tebyini hususunda hadis kaynakları büyük önem arz etmiştir. Hadis alanında öne çıkan kaynaklar arasında Buhârî ve Müslim'in Sahîh'i, Ebû Davûd ve İbn Mâce'nin Sünen'i, Ahmed b. Hanbel'in Müsned'i zikredilebilir. Bunlar içerisinde ise sıhhat değeri itibariyle Buhârî'nin Sahîh'i öne çıkmakla birlikte tasnifindeki sadelik ve kullanım kolaylığı açısından *Sahîh-i Müslim*, bütün İslam aleminde teveccüh görmüş ve kaynaklık değeri olarak güvenilir bulunmuştur. Bu itimatın bir semeresi olarak da ilgili eser birçok şerhe temel teşkil etmiştir. Bunların en meşhur ve yaygın olanları ise Mâzerî'nin *Mu'lim*'i, Kâdî İyâz'ın *İkmâlü'l-Mu'lim*'i ve İmam Nevevî'nin *Minhâc* isimli eseridir.¹

Müslim'in eseri üzerine yazılan şerhler içerisinde gerek sistematik yapısı gerekse kaynaklık değeri itibari ile Nevevî'nin *Minhâc*'ının önemli bir yeri bulunmaktadır. İmam Nevevî, şerhinde hadislerin daha iyi anlaşılabilmesi adına metne dair birçok izahatta bulunduğu gibi, kullandığı *Sahîh-i Müslim* nüshasının isnadını ve sened zincirindeki ravilerin durumlarını geniş olarak beyan etmiştir. Satır aralarında Müslim'in hadis ilmindeki yerine de işaret eden Nevevî, eserin mukaddimesinde şu değerlendirmede bulunmuştur: "Her kim Müslim'in *Sahîh*'ini hakkıyla inceler ve onun isnadlarına, tertibine, bu isnadları güzel bir şekilde sıralamasına, yönteminin eşsizliğine, yerleştirmiş olduğu nefis tahkiklerine, mücevherat değerindeki incelemelerine, rivayetdeki ihtiyat ve araştırmalarına, rivayet tariklerini ihtisar ve telhisine, dağımlıklı zabt-u rabt altına almasına, ileri derecedeki ıttılama, rivayetinin genişliğine, diğer eserlerindeki güzelliklerine ve hayret uyandıracak durumlarına, ayrıca gizli ve açık inceliklerine vakıf olursa bilir ki; Müslim, kendi asrındaki hiçbir alimin yetişemeyeceği bir imamdır."²

İmam Nevevî, her ne kadar Müslim'i kendi asrında yetişilemeyen bir alim olarak tasvir etmiş olsa da, İmam Müslim günümüze değin hadis ilmindeki yerini korumuştur. Dolayısıyla sadece kendi döneminde değil günümüzde de temel başvuru kaynağı olan

¹ Katib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, (Beyrut: Daru İhyâ Tûrasi'l-Arabiyye, tarihsiz), 2: 555; Fuad Sezgin, *Târîhu't-Tûrâsi'l-Arabî*, (Riyad: Câmîati Melik Suud, 1991), 1: 260; Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Makâlât*, (Kahire: Mektebetü't-Tevfikîyye, tarihsiz), 90; İsmail Lutfî Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 5. Baskı, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İFAV Yayınları, 2003), 93; M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-Sahih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7:126.

² Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, "Mukaddime", *el-Minhâc Şerhu Sahîh-i Müslim b. Haccâc*, thk. Şeyh Halil Memûn b. Şihâ, (Beyrut: Dâr'ül-Ma'rife, 1427), 1:122-123.

Müslim ve *Sahîh*'i hakkında yapılan değerlendirmelerin tespitinin büyük önem arzedeceği muhakkaktır. Buna binaen makalemizde İmam Nevevî'nin ilgili konudaki bazı değerlendirmelerine yer vermeye çalıştık. Kimi zaman müdafaa kimi zaman ise tenkit ihtiva eden bu değerlendirmeler sayesinde ise Müslim ve *Sahîh* adlı eserinin daha iyi anlaşılmasına katkı sunmayı hedefledik.

1. Nevevî'nin, Müslim ve Sahîh'i ile İlgili Tespitleri

1.1. Müslim'in Hadis İlmindeki Yerine Dair Tespitler

Nevevî, Buhârî ve Müslim'in Sahîhlerinin Kur'ân'dan sonra en sahih kitaplar olduğu konusunda ulemanın görüş birliği ettiğini, bununla birlikte *Sahîh-i Buhârî'nin* daha sahih ve faydasının ise daha çok olduğunu ifade etmiştir. Bu durumu ise eserinin mukaddime bölümünde şu sözlerle beyan etmiştir: “Müslim'in Buhârî'den istifade ettiği ve Buhârî'nin hadis ilminde benzersiz olduğuna dair beyanının olduğu gerçektir. Bu ilimde öne çıkanların kabulü de Buhârî'nin tercihine yöneliktir. Her ne kadar Ebû Ali Hüseyin b. Ali b. Nîsâbüri (ö. 349/960), Müslim'in eserinin daha sahih olduğunu söylese³ ve mağribli bazı ilim adamları Müslim'in *Sahîh*'ini tercih etmiş olsalar da⁴ birinci görüş daha isabetlidir.”⁵

Nevevî, mukaddime bölümünde Buhârî'nin tercihine dair izahatlarının ardından Müslim'in kendisine mahsus özelliklerini ise şu şekilde ifade etmiştir: “Müslim'in her hadisi kendisi ile alakalı olan tek bir yerde zikretmesi, aynı zamanda hadislerin farklı tariklerini, değişik senedleri ve lafız farklılıklarını bir araya getirmiş olması eseri daha kolay yararlanılır bir hale getirmiştir. Bu sayede talebenin hadisi değerlendirmesi kolaylaşır ve bütün tarikleri bir arada bulabildiği için hadis hakkındaki güveni hasıl olur. Buhârî ise rivayetin farklı vecihlerini bir araya getirmek yerine, bunları farklı bâblarda ve bazen birbirine uzak yerlerde zikretmiştir. Çoğu zaman da bu rivayetler uygun olduğu düşünülen ve buna binaen ilk zikredilen bâb dışında yer bulabilmişlerdir.”⁶

İmam Nevevî, *Sahîh-i Müslim*'de yer alan rivayetlerin sıhhati hakkında İbnü's-Salâh'dan (ö. 643/1245) naklen şu sözleri kaydetmiştir: “İmam Müslim'in bu eserinde sahih dediği hadislerin sıhhati kat'idir. Sıhhatinden aynı zamanda nazarî ilim de hasıl olmuştur. Aynı şekilde Buhârî'nin kitabında sahih olduğuna hükmettiği hadislerin durumu da bu şekildedir. Bunun böyle olmasının bir sebebi de -icmâ hususunda muhalefeti de muvafakatı da önemsenmeyen kimseler dışında- ümmetin bunları kabul ile karşılaşmış olmasıdır.”⁷ Fakat Nevevî, bu görüşe katılmadığını beyanla şunları söylemiştir: “İbnü's-Salâh'ın bu yerlerde sözünü ettiği bu husus, muhakkiklerin ve çoğunluğun söylediklerine muhaliftir. Çünkü onlar şöyle demişlerdir: *Sahîhayn*'deki mütevatir olmayan hadisler ahâddır. Ve ahâd hadisler zan ifade eder. Bu hususta *Sahîhayn* ile başkaları arasında bir fark yoktur. Ayrıca ümmetin bu iki *Sahîh* te

³ Bk. Ebû Ali el-Gassânî el-Ceyyânî, *Takyîdü'l-Mühmel ve Temyîzü'l-Müşkil*, (Mekke: Dâr'ül-Âlemi'l-Fevâid, 1421), 1, 54; Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Siyerü A'lâmü'n-Nübelâ*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, tarihsiz), 12, 566; İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Siyânet-ü Sahîh-i Müslim*, (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1984), 68-69; Katib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 1:555; Kemal Özcan, *Müslim'e Yöneltilen Eleştiriler* (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2014), 2-4.

⁴ Bk. Mustafa Öztoprak, “Endülüs Hadisciliğinde Sahîhayn Algısı ve Doğu İslâm Dünyasıyla Karşılaştırılması”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 34 (2013), 132-133.

⁵ Nevevî, “Mukaddime”, *Minhâc*, 1: 128.

⁶ Nevevî, “Mukaddime”, *Minhâc*, 1: 129.

⁷ Bk. Nevevî, “Mukaddime”, *Minhâc*, 1: 135-136; İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-Hadîs*, thk. Nurettin İtr (Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1998), 28.

bulunanlar ile gereğince amel etmenin lüzumu üzerinde icmâ etmiş olmaları, onların aynı zamanda bu rivayetlerin kesinlikle Peygamber'in sözü olduğu üzerinde icmâ etmiş olmalarını gerektirmemektedir.”⁸

1.2. Müslim'in Hadis İlmindeki İhtiyatına Dair Tespitler

Nevevî, eserinde İmam Müslim'in hadis alanındaki konumundan bahisle, Müslim'in *Sahîh*'ini oluştururken gözettiği ihtiyata dair misallere yer vermiştir. Bu örnekler vesilesiyle yapılan tespitlerde Müslim'in, rivayetlerin senedini kaydederken uyguladığı metodun ihtiyat ve tetkik hususunda üstün bir seviyede olduğu ortaya konulmuştur. Nitekim Muaz b. Cebel'in Yemen'e gönderilmesinin anlatıldığı bir hadiste⁹ İmam Müslim'in bu yönü açıkça görülebilir. Bu misalde Müslim, ilgili rivayetin bir tarikinde “عن معاذ” lafzını kullanırken, diğer bir tarikinde “ان معاذ” ifadesini kullanarak “enne” ve “an” lafzlarının arasındaki farka dikkat çekmiştir. Her ne kadar cumhur ulema bu iki lafız arasında herhangi bir fark görmeyip her iki ifadeyi de muttasıl sened olarak değerlendirseler de bazı alimler aynı kanaat içerisinde olmamıştır.¹⁰ Bu rivayet bir sahâbî mürseli olması hasebi ile muttasıl hükmünü alsa da; Müslim bu hususta ihtiyatı tercih ederek her iki lafzı da zikretmeyi uygun görmüştür.¹¹

Yine İmam Müslim'in tedlis ihtiva eden sened karşısındaki tavrı hadislerin isnadında gözettiği ihtimama misal teşkil eder bir niteliktedir. Mesela Nevevî, bir hadisin¹² isnadını değerlendirirken bu rivayet içerisinde geçen bazı isimlerin isnad alanında birçok inceliğe şamil olduğunu beyan etmiştir. Şârih, ilgili hadisin isnadının A'meş an Ebî Salih şeklinde kaydedildiğini, ancak A'meş'in müdellis bir ravi olduğunu ifade etmiştir. Nevevî, bu durumdaki bir ravinin başka bir tarikten sema'ı sübut bulmazsa bu rivayetin hücciyetinin reddedileceğini belirtmiştir.¹³ *Sahihayn* içerisinde müdellis ravinin “an” ibaresi ile sevkettiği rivayetlerin mevcudiyeti ise bu hadislerin farklı bir tarikten semâ'ının sabit olduğu şeklinde değerlendirilmiştir. İşte ilgili hadiste zikredilen “an A'meş an Ebî Sâlih” senedinde müdellis olan A'meş'in semâ'ının farklı cihetten sabit olduğu açıkça beyan edilmiştir.¹⁴ Nevevî, ilgili bölümde bu tarikleri detaylı olarak izah ederek Müslim'in isnad alanındaki meziyetine dikkat çekmiştir.¹⁵

İmam Nevevî hadis senedlerini şerh ederken yaptığı değerlendirmelerde Müslim'in isnad lafızlarında sergilediği ihtimamı râvilerin isimlerini kaydederken de devam ettirdiğini ortaya koymuştur. Mesela ilgili bir hadisin¹⁶ ilk senedinde “İsmail b. İbrahim'den” ibaresi kullanılırken, aynı hadisin ikinci bir tariki “Bize İbn Uleyye, Halid'den şöyle tahdis etti.” şeklinde sevk edilmiştir. Oysaki İsmail b. İbrahim ile İbn Uleyye aynı kişilerdir. Bununla beraber Müslim ihtiyatı gözeterek her iki ismin de kaydedildiği iki farklı senedi de eserinde kaydetmiştir.¹⁷

⁸ Bk. Nevevî, “Mukaddime”, *Minhâc*, 1: 136; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *Tedribü'r-Râvi fî Şerhi Takribü'n-Nevevî*, (Beyrut: Müessesetü Kütübî's-Sekafiyye, 2003), 66.

⁹ Müslim, “İman”, 29.

¹⁰ Detaylı malumat için bk. Nevevî, *İrşâd*, thk. Nurettin İtr, (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1991), 87; Ayrıca. Talat Koçyiğit, *Hadis İstihlaları*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara Basımevi, 1980), 259.

¹¹ Nevevî, *Minhâc*, 1: 146.

¹² Müslim, “İman”, 175.

¹³ Benzeri izahlar için bk. Nevevî, *Minhâc*, 10: 266.

¹⁴ Bk. Nevevî, *Minhâc*, 2: 301.

¹⁵ Benzeri misaller için bk. Nevevî, *Minhâc*, 4: 419; 7: 181.

¹⁶ Müslim, “İman”, 43.

¹⁷ Nevevî, *Minhâc*, 1: 165.

Rivayetlerin senedinde geçen her bir ibarenin hadisin sıhhatine doğrudan etkide bulunduğu malumdur. Bu kapsamda Müslim, rivayetleri kaydederken kullanacağı her bir ibareyi dikkatle seçerek hadis senedine yöneltilebilecek tenkitlerin önüne geçebilme meziyetini göstermiştir. Örneğin İbn Abbas'dan gelen bir rivayette, Allah Rasulü'nün mescide geldiği, bu sırada kendisine bazı yiyecekler takdim edildiği, Allah Rasulü'nün ise bu yiyeceklerden biraz tattıktan sonra elini suya dokundurmadan cemaate imamlık yaptığı nakledilmiştir.¹⁸ Müslim, bu hadisle alakalı olarak, “ان ابن عباس شهد ذلك من النبي” ibaresini kaydederek olayı İbn Abbas'ın Allah Rasulü'nden bizzat müşahade ettiğini beyan etmiştir. Bu ifadenin izahı esnasında İmam Nevevî, Müslim'in kullandığı lafızdaki inceliğe şöyle dikkat çekmiştir: “Birinci rivayette İbn Abbas, Hz. Peygamber'in elbisesini üzerine aldığını nakletmektedir. Ancak burada İbn Abbas'ın olaya şahit olduğu belirtilmemiştir. Haliyle İbn Abbas bu hâdiseyi görmüş de olabilir, olaya şahit olamayıp başkasından işitmiş olması da muhtemeldir. Şayet hâdiseyi başkasından işitmiş olduğunu farzederek hadisin sahâbî mürseli olduğuna hükmetmemiz gerekir ki, bu durumda Ebû İshak el-İsferâyînî bu hadisin hüccetliğini reddeder. Her ne kadar cumhur bu şekildeki hadisleri doğru bir tercihle hüccet kabul etse de Müslim, bahsi geçen ihtimali izale etmek için “ان ابن عباس شهد ذلك من النبي” ifadesi ile İbn Abbas'ın olaya bizzat gördüğünü açıkça beyan etmiştir.¹⁹ Nevevî, bu rivayet kapsamında yapmış olduğu izahat ile hem sahâbî mürseli ile ilgili kanaatini ifade etmiş, hem de Müslim'in bu konudaki hassasiyetine dikkat çekmiştir

1.3. Müslim'in Hadisleri Tahric ve Tasnif Metodu İle İlgili Tespitler

Nevevî hadisleri şerh ederken *Sahîh-i Müslim*'in tahric ve tasnifine dair nüktelere yer vermiştir. Mesela *Minhâc* şerhinin mukaddime bölümünde İmam Nevevî, Müslim'in eserinin rivayetlerin tasnifi itibari ile *Sahîh-i Buhârî*'den daha sistematik olduğunu beyan etmiştir. Müslim'in rivayetleri ilgili olduğu tek bir yerde kaydetmesini ve hadisin farklı tarikleri ile lafız farklılıklarını bir arada toplamasını bu hususta önemli gören Nevevî, eserin bu sayede daha anlaşılır hale geldiğini belirtmiştir.²⁰

Nevevî'nin şerhinde beyan ettiği üzere Müslim *Sahîh*'ini oluştururken rivayetleri belli maksatlara binaen tasnif etmiştir. Bu gayeler bazen açık olarak görülebilirken kimi zaman ise bu maksatlar şarihin çabaları sayesinde gün yüzüne çıkabilmektedir. Nevevî, *Minhâc* şerhinde yer yer bu hususlara temas etmiş ve Müslim'in tasnif metoduna işaret etmeye çalışmıştır. Yapılan bu değerlendirmeler kapsamında Müslim'in tasnif metoduna dair bir takım hususlar şu başlıklar altında incelenebilir.

1.3.1. Kapsamı Geniş Olan Rivayete Öncelik Vermesi

Nevevî'nin değerlendirmelerinden anlaşıldığı üzere Müslim, bir konu ile ilgili rivayetleri tasnif ederken hadislerin içerdiği muhtevayı dikkate almaktadır. Bu kapsamda umum ifade eden ve konunun daha detaylı anlatıldığı rivayetler hadis sıralamasında daha ön sıralara gelebilmektedir. Örneğin “مواقيت الحج” “Haccın mîkât yerleri” bâbında Nevevî, şöyle bir değerlendirmede bulunmuştur: “Bu bâb dahilinde Müslim üç rivayet nakletmiştir. Bu hadisler arasında İbn Abbas'ınki²¹ en kamil olanıdır. Öyle ki bu rivayette Allah Rasulü'nden nakledilen dört mîkât açık bir şekilde beyan edilmiştir. Bu sebeple Müslim, bu rivayeti öncelikli olarak kaydetmiştir.²² Müslim, İbn

¹⁸ Müslim, “Hayz”, 96.

¹⁹ Nevevî, *Minhâc*, 4: 270.

²⁰ Bk. Nevevî, “Mukaddime”, *Minhâc*, 1: 129.

²¹ Bk. Müslim, “Hac”, 11.

²² Müslim bâb başlıklarını koymadığı için bu ifade ile Nevevî muhtemelen rivayetlerin muhtevası

Ömer'in rivayetini²³ ise İbn Abbas'ın hadisinden daha sonra nakletmiştir. Çünkü İbn Ömer, Yelemem'e ait mîkât yerini hıfz etmemiştir. Bilakis bu mîkât yeri ile alakalı olarak İbn Ömer “بلغني” “Bana ulaştı.” lafzını kullanmıştır. Müslim Câbir'e ait rivayete ise ilgili konunun nihayetinde yer ayırmıştır. Bu sıralamanın nedenleri arasında Ebû Zübeyr'in, “Zannederim Câbir, hadisi Hz. Peygamber'e ref etti.” lafzına yer vermiş olması zikredilebilir.²⁴ Öyle ki bu lafız rivayetin merfû olarak sübutunu iktiza etmez.²⁵ Nevevî, ilgili konunun evvelinde yapmış olduğu değerlendirmelerle Müslim'in tasnif metoduna ışık tutmuştur. Bu kapsamda Müslim'in, bir konudaki rivayetleri sıralarken hadislerin muhteva olarak en geniş olanına öncelik verdiğini söyleyebiliriz.

Müslim'in, hadislerin muhtevasını gözeterek belli bir tasnifte bulunduğu dair bir diğer örneği “büyû” kitabında görmekteyiz. İlgili kısımda “Hz. Peygamber taş atımı satışıyla, aldatma satışını yasakladı.”²⁶ ibaresi ile nakledilen hadis, alışveriş kitabının ikinci bâbında dördüncü rivayet olarak kaydedilmiştir. Nevevî, bu rivayeti izah ederken hadisin tasnifi hakkında şu değerlendirmelerde bulunmuştur: “Aldatma satışının yasak edilmesine gelince; bu hadis alışveriş bahsinin kaidelerinden büyük bir kaidedir. Bundan dolayıdır ki Müslim bu hadisi öne almıştır. Kaçak köle ile ma'dum, meçhul, teslimi imkânsız, henüz satıcının mülküne geçmemiş malların, büyük sudaki balıkların, hayvan memesindeki sütün satışı gibi pek çok mesele bu hadiste mevcuttur.”²⁷ Bu örnek kapsamında Müslim'in, *Sahîh*'ini tasnif ederken rivayetin ahkam boyutunu dikkate aldığını söylemek mümkündür.

1.3.2. Tercih Ettiği Ahkama İşaret Etmesi

Nevevî'ye göre Müslim, *Sahîh*'ini tasnif ederken yer yer tercih ettiği hükme işaretle bulunmaktadır. Nevevî, hadisleri şerh ederken kimi zaman Müslim'in bu husustaki maksadını açıkça belirtirken, kimi yerde ise ilgili hadisler için belirlediği bâb başlığı ile Müslim'in hadislerin tasnifindeki maksadına imada bulunmuştur. Örneğin Hz. Peygamber'e salâtın nasıl yapılacağı anlatıldığı bir hadiste Beşir b. Sa'd, “Ya Rasulallah! Allah sana salât etmemizi emrediyor. Biz bu salâtı nasıl yapacağız?” şeklinde soru yöneltir. Bu soru karşısında Hz. Peygamber, sallı ve barık dualarıyla salât edebileceklerini beyan eder.²⁸ Nevevî, Hz. Peygamber'e nasıl salât edileceğini anlatan bu rivayet için “Hz. Peygamber'e teşehhütten sonra salât edilmesi” şeklinde bir başlık belirlemiştir. Bununla birlikte Şarih, ilgili hadisin içeriğinde herhangi bir açıklama olmamasına rağmen, bu rivayeti belirlediği bâb başlığı ile de uyumlu bir şekilde salâtın zamanı ve hükmü bağlamında açıklamıştır. Nevevî'ye göre Müslim, ilgili rivayette geçen salâtın, namaz içindeki salâta yorumlanmasının mümkün olduğu kanaatini taşımaktadır. Bunun en açık işareti ise rivayetin tasnif yeridir. Buna göre Müslim, bu rivayeti namazda okunan teşehhüd ile ilgili rivayetlerin kaydedildiği bâbın hemen sonrasında zikretmekle, kendi tercihinin işaret etmiştir.²⁹

Nevevî bâb başlığının tercihinde dikkat çeken bu ifadesi ile Müslim'in eserini belli bir metot ve kendine mahsus bir üslupla tasnif ettiğini belirtmiştir. Şarihin, bu rivayete “Hz.

çerçevesinde kendi koymuş olduğu bâb başlıklarını kastetmiştir.

²³ Bk. Müslim, “Hac”, 13.

²⁴ Bk. Müslim, “Hac”, 18.

²⁵ Bk. Nevevî, *Minhâc*, 8: 321.

²⁶ Müslim, “Büyû”, 4.

²⁷ Nevevî, *Minhâc*, 10: 396.

²⁸ Bk. Müslim, “Salât”, 65.

²⁹ Nevevî, *Minhâc*, 4: 345.

Peygamber'e teşehhütten sonra salât edilmesi" bâb başlığı altında yer vermiş olmasıyla da Müslim'in bu görüşüne işaretle bulunduğuşöylenebilir.

1.3.3. Nâsîh ve Mensuh Hadislerin Bütünlük İçerisinde Zikredilmesini Sağlaması

Müslim'in eserinin en önemli mezziyetlerinden birisi, benzer muhtevadaki rivayetlerin aynı yerde toplanmış olmasıdır. *Sahîh-i Müslim'e* bu itibarla baktığımızda, hadislerin belli bir bütünlük içerisinde ele alındığını görebilmek mümkündür. Bu kapsamda Nevevî, Müslim'in, eserini tasnif ederken rivayetlerin nâsîh ve mensuh olma durumlarını göz önünde bulundurduğuna dikkat çekmiştir. Aynı zamanda Şarih, bâb başlıklarının tespitinde bu durumu açıkça ortaya koymuştur.

Örneğin Müslim, "kitâbü'l-hayz" bölümünde ateşte pişen bir yemeği yiyen bir şahsın abdestinin durumu ile ilgili rivayetleri ele almıştır. Bu bağlamda Müslim, ilk olarak bu yemekleri yiyenlerin abdest almalarının emredildiği³⁰ hadisleri kaydetmiştir. Ardından da bu şahısların yeniden abdest almalarının gerekli olmadığını ifade eden rivayetleri³¹ nakletmiştir. Bâb başlıklarının tasnifinde ve belirlenmesinde bu hususu dikkate alan Nevevî, birinci kısım rivayetleri "Ateşin temas ettiği şeyden dolayı abdest almak" bâbı altında ele alırken, ikinci kısım rivayetleri ise "Ateşin temas ettiği şeyden dolayı abdest almanın neshedilmesi" bâb başlığı altında değerlendirmiştir. Müslim'in ilgili rivayetleri tasnif ederken sanki abdest alınmasına dair ilk emrin mensuhluğuna imada bulunma maksadını taşıdığı tespitinde bulunan Nevevî,³² bu düşüncesini bâb başlığı olarak "Ateşin temas ettiği şeyden dolayı abdest alma (hükümünün) neshedilmesi" şeklinde bir tercihte bulunarak ifade etmiştir.³³ Dolayısıyla Nevevî, belirlemiş olduğu bâb başlıkları ile Müslim'in eserini tasnif ederken hadislerin nâsîh ve mensuh olma hususiyetlerini dikkate aldığını ortaya koymaya çalışmıştır.³⁴

2. Müslim'in Sahîh'ine Yöneltilen Tenkitler ve Nevevî'nin Müdafaası

Müslim'in hadis ilmindeki konumu ve tasnif metodu ile ilgili kaydedilen bilgilerin akabinde Müslim'in *Sahîh'ine* dair tenkitlere ayrı bir başlık altında yer ayırmanın faydalı olacağı düşüncesindeyiz. Nitekim *Sahîh-i Müslim*, âlimler arasında güvenilen bir kaynak olarak görülmekle birlikte, yer yer tenkide maruz kaldığı bilinmektedir. Bu tenkitlerde ise senede dair olanların ağırlığı gözlemlenmektedir.³⁵ Hatta bazı alimler, *Sahîhayn'e* yöneltilen bu eleştirilen büyük bir kısmının sened tenkidi olduğu, bu tenkitlerin sadece birkaç tanesinin metin ile ilgili hususları içerdiği ve dolayısıyla *Sahîhayn'in* muhtevasında bulunan hadislerin metinlerinde eleştirilecek düzeyde bir kusur olmadığı³⁶ değerlendirmesinde bulunmuştur.

³⁰ Müslim, "Hayz", 90.

³¹ Müslim, "Hayz", 91-96.

³² Nevevî, *Minhâc*, 4: 265.

³³ Bk. Nevevî, *Minhâc*, 4: 265-271.

³⁴ Benzeri misaller için Bk. Nevevî, *Minhâc*, 4: 351-356.

³⁵ "Müslim'e Yöneltilen Eleştiriler" adı altında doktora çalışması yapan Kemal Özcan, sened yönünden Ebü'l-Hüseyn el-Herevî (ö. 317/928), ed-Dârekutnî (ö. 385/996), İbn Hazm ez-Zâhirî (ö. 456/1064), Nâsirudin el-Elbânî'nin (ö. 1420/1999) Müslim'in *Sahîh'inde* yer alan ravilerine dair tenkitlerini incelemiştir. Yaptığı çalışmada Müslim'in *Sahîh'inde* cerh edilen 89 ravî hakkında yapılan değerlendirmeleri kaydetmiştir. Cerh edilen ravîlerin bunlarla sınırlı kalmadığını aktaran müellif, bölümün sonunda Müslim'in *Sahîh'inde* ciddi manada cerhe uğrayan ravîlerin bulunduğu neticesine varmıştır. Bk. Özcan, *Müslim'e Yöneltilen Eleştiriler*, 7-62.

³⁶ Bk. M. Yaşar Kandemir, "Sahîhayn'e Yöneltilen Tenkitlerin Değeri", *Sünnetin Dindeki Yeri*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000), (335-376), 340.

Nevevî'nin konu ile ilgili değerlendirmelerine baktığımızda hadislerin senedine dair eleştirilerin ön plana çıktığı tespitine katılmakla birlikte, *Sahîh-i Müslim*'in metin itibari ile kusurdan hâlî olduğu yönündeki iddialar karşısında ihtiyatlı olmak gerektiğini düşünmekteyiz. Öyle ki, her ne kadar *Sahîhayn*'in hadis alimleri nezdinde önemli bir eser oldukları bir gerçek olsa da, bu eserlerin kusurdan berî olarak vasfedilmesinin isabetli olmadığı da bir hakikattir. Müslim'in eserindeki hadislerin metnine yönelik eleştirilerin olmamasını ise eserin kusursuzluğundan ziyade Müslim'in alimler nezdindeki konumu ile açıklamak mümkündür.³⁷ Aynı zamanda *Sahîh-i Müslim*'in metin tahlilinin sened tahlili kadar yeterince yapılmamış olması da bu sonucun çıkmasında etkili olduğu kanaatindeyiz.³⁸

Minhâc şerhinde Müslim'e tenkitte bulunanlar arasında ismi öne çıkan kişi Dârekutnî'dir. Dârekutnî (ö. 385/995) *el-İlزامat ale's-Sahîhayn* isimli eserinde Buhârî ve Müslim'in aradıkları şartlara uymasına rağmen *Sahîhayn*'de bulunmayan yetmiş rivayeti biraraya getirmiştir. Buna karşın Ebû Mes'ud ed-Dımaşkî (ö. 401), Dârekutnî'nin bu eleştirilerini cevaplandırmak gayesi ile “*Cevabü Ebî Mes'ud Muhammed b. İbrahim b. Ubeyd ed-Dımaşki 'amma beyyene fihi Galata Ebi'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc*” adlı bir reddiye telif etmiştir. Dârekutnî'nin benzer maksat ile yazmış olduğu diğer bir çalışması ise *Kitâbü't-Tetebbu'*dur. Bu eserde Dârekutnî, *Sahîhayn*'de mevcut olduğunu iddia ettiği 218 illetli rivayeti biraraya getirmiştir.³⁹ Nevevî'nin eserinde sıklıkla zikri geçen diğer bir tenkitçi ise Ebû Ali el-Gassânî'dir (ö. 498/1105). Müellif *Sahîhayn* hakkındaki eleştirilerini *Takyîdü'l-Mühmel ve Temyîzü'l-Müşkil* adlı çalışmasında dile getirmiştir.⁴⁰

Sahîhayn'e yönelik bu iddialara Reşîd el-Attâr (ö. 662/1264) *Gurerü'l-Fevâidi'l-Mecmû'a fi Beyani ma Vaka'a fi Sahîh-i Müslim mine'l-Ahadisi'l-Maktû'a* adlı çalışmasında cevap vermiştir.⁴¹ İbnü's-Salâh ise *Siyânet-ü Sahîh-i Müslim*'inde mezkur iddiaların bir değerinin olmadığını ifade etmiştir.⁴² Nevevî, hadislerin şerhi esnasında İbnü's-Salâh'a ait bu ve benzeri müdafaalara sık sık yer vermiştir.⁴³ Yapılan eleştirilerin genelini incelediğimizde Müslim'in, *Sahîh*'de yer verilen hadis râvileri sebebiyle eleştirildiğini söylemek mümkündür. Bu eleştirilerde ise Müslim'in muallak hadis

³⁷ Bk. H. Musa Bağcı, “el-Kutubu's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler”, *İslâmî İlimler Dergisi*, 2 (Güz 2007): 124; Nuri Tuğlu, “Eser Karizması Mı Musannif Karizması Mı?”, *Firat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/2 (2012): 52; M. Hayri Kırbaoğlu, *İslâm Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006), 290; Mehmet Emin Özafşar, “Rivayet İlimlerinde Eser Karizması ve Müslim'in el-Câmiu's-Sahîh'i”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39 (1999): 291.

³⁸ “*Müslim'e Yöneltilen Eleştiriler*” isimli doktora çalışmasında *Sahîh-i Müslim*'in metnine yöneltilen tenkitlere yer verilmiş ve mezkur tezde *Sahîh* içerisinde Kur'an'a ve tarihi verilere muhalif olduğu iddia edilen rivayetler, İsrailiyyat içeren, birbirine muhalif olduğu izlenimi veren hadisler hakkında yapılan değerlendirmeler kaydedilmiştir. Çalışmanın nihayetinde ise *Sahîh-i Müslim*'de yer alan rivayetlerin tamamının sıhhati hakkında ümmetin icmanın olduğu yönünde dile getirilen iddianın gerçeği yansıtmadığı neticesine varılmıştır. Bk. Özcan, *Müslim'e Yöneltilen Eleştiriler*, 63-204.

³⁹ Dârekutnî'nin bu iki eseri için bk. Çakan, “Dârekutnî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8: 489; Kandemir, “Sahîhayn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 528.

⁴⁰ Eserlerin listesi hakkında geniş bilgi için bk. Kandemir, *Sünnetin Dindeki Yeri*, 340.

⁴¹ Süyûtî, *Tedribü'r-Râvî* adlı eserinde Reşîd Attâr'ın Müslim'e yönelik müdafalarından bahsetmiştir. Bk. Süyûtî, *Tedribü'r-Râvî fi Şerhi Takribü'n-Nevevî*, 104.

⁴² Bk. İbnü's-Salâh, *Siyânet-ü Sahîh-i Müslim*, 94-97. Ayrıca bk. Kandemir, *Sünnetin Dindeki Yeri*, 344.

⁴³ Nevevî'nin mukaddimesinde Müslim'e yöneltilen tenkitleri müdafa sadedinde yaptığı atıfların genellikle İbnü's-Salâh'a ait olduğu görülmektedir. Bk. Nevevî, “Mukaddime”, *Minhâc*, 1: 131-145.

rivayet etmesi, sıhhat şartlarına haiz olmayan râvilere yer vermesi ve hadis senedinde meçhul lafızlar kullanması gibi unsurlar sayılabilir.

Mezkur çalışmalar yanında müsteşriklerin ve çağdaş alimlerin de *Sahîhayn'e* dair tenkitleri mevcuttur.⁴⁴ Ancak bu iddiaların tahlili çalışma kapsamını aşacağından bu makalemizde çoğunlukla *Minhâc* şerhindeki tenkit ve müdafaalara değinmekle iktifâ edeceğiz.

2.1. Zikredilen Bazı İsnad Tariklerine Yöneltilen Tenkitler

Nevevî, şerhinde hadislerin isnadı konusunda Müslim'den övgü ile söz etmiş, hatta Buhârî'nin bile bu noktada Müslim'e yetişemeyeceğini beyan etmiştir. Bu iddiasını da şerh içerisinde çeşitli vesilelerle misallendirmiştir.⁴⁵

Bu hususta şerhi incelediğimizde Nevevî'nin, isnad noktasında başkaları tarafından Müslim'e yöneltilen tenkitlere yer verdiğini görmekteyiz. İlgili konuda Nevevî, bir hadis⁴⁶ senedinde Müslim'in, "haddesenâ Vekî' an Kahmes an Abdullah ibn Büreyde an Yahyâ ibn Ya'mer" şeklinde isnad zinciri verirken; ikinci bir tarik olarak da "Kahmes an ibn Büreyde an Yahyâ" senedini naklettiğini beyan etmiştir. Kimi alimler ise Müslim'i ikinci tarikin fazladan olduğu gerekçesiyle tenkit etmiştir. Buna göre Müslim bu sened zincirini gereksiz olarak zikretmiş ve neticede bu tasarruf müellifin muhtasar bir eser oluşturma prensibine uymamıştır.

İmam Nevevî, bu iddiaları kabul etmediği gibi, dile getirilen tenkitleri cehaletin bir yansıması olarak nitelendirmiştir. Akabinde ise Şârih, Müslim'i şöyle müdafaa etmiştir: "Bir eser muhtasar yapılmak istenirken, anlatılmak istenen mevzuda herhangi bir eksiklik ve bundan kaynaklı bir kusurun oluşmaması gerekir. Müslim'in bu rivayetin isnadında yapmış olduğu açıklamalar da şayet yapılmazsa maksadın gerçekleşmesinde eksiklik ve kusurun oluşmasına sebebiyet verecek mevzularla alakalıdır."⁴⁷ Nevevî, bu açıklamasının akabinde iddiasını destekleyecek detay kabilinde bazı malumatlara da yer vererek, fazladan kabul edilen bilgilerin gerçekte ne kadar önem arzettiğini ortaya koymuştur.

Öte yandan Müslim'in eserini oluştururken hadislerdeki rivayet farklılıklarına yer vermedeki hassasiyeti ve bu rivayet farklılıklarını bir araya getirmedeki mahareti malum bir gerçektir. Ancak bu hususun mahiyeti zaman zaman anlaşılammakta ve eserde görülen benzer rivayetler tenkit konusu olabilmektedir. Nevevî ise şerhinde bu iddiaları ele almış ve yapılan tenkitlerin ilimde vukufiyet kesbedilememesi ile izah etmiştir. Ardından da gereksiz olduğu zannı ile eleştirilen ziyadelerin mahiyetini eserinde tek tek izah etmiştir. Nevevî, yapmış olduğu bu açıklamaların gayesini ise şerhinde şöyle beyan etmiştir: "Bu açıklamaları beyan ederken hadis ilmindeki bu gibi incelikleri tanıtmayı ve ilim talebesinin bu şekilde gelen rivayetler karşısında daha uyanık olmasını sağlamayı gaye edinmekteyim. Ayrıca belli aralıklarla yaptığım bu uyarıları tekrar ederek, herhangi bir açıklamanın gelmediği yerlerde bile bu inceliği fark edebilecek melekenin yerleşmesini hedeflemekteyim. Bunun yanında bu ilimde cahil olanların gereksiz uzatmalar olarak kabul edebileceği bu nevi incelikleri kaydetmekle İmam

⁴⁴ Geniş bilgi için bk. Kandemir, *Sünnetin Dindeki Yeri*, 340-376; M. Said Hatiboğlu, "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri", *İslâmi Araştırmalar*, 10/1 (1997), 1-3; Mehmet Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, (Ankara: Ankara Okulu, 2013); Bağcı, el-Kutubu's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi, 123-159; Kırbaoğlu, *İslâm Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, 290.

⁴⁵ Bk. Nevevî, *Minhâc*, 1: 107; 3: 118; 3: 124.

⁴⁶ Müslim, "İman", 1.

⁴⁷ Nevevî, *Minhâc*, 1: 107.

Müslim'in ilminin kemalini, büyüklüğünü, takvasını, bakışının dikkatini ve maharetini ortaya koymuş oluyorum.”⁴⁸

2.2. Râvilerle İlgili Tenkitler

Nevevî'nin, şerhinde sened zincirinde zikredilen râvîlerin cerh ve ta'dîline fazla yer ayırmadığı görülmektedir. Nevevî'nin bu tasarrufunda *Minhâc* şerhinin, *Sahîh-i Müslim* üzerine yapılmış olmasının etkili olduğu söylenebilir. Öyle ki Nevevî, yer yer zikrettiği üzere râvinin tevsiki için Müslim tarafından hüccet getirilmesini kâfi görmektedir.⁴⁹ Dolayısıyla bir râvinin sikalığını belirlemede Müslim'in o şahsı hüccet olarak kabul etmesinin yeterli görüldüğü söylenebilir.

Nevevî'nin bir râvinin tevsiki sadedinde getirmiş olduğu kriter cerh ve ta'dil ilmi adına dikkat çekicidir. Ne var ki cumhur açısından 'bir muhaddisin rivayet ettiği hadis uyarınca amel edip fetva vermesi, o hadisin sahih ve râvilerinin de adil olduğunu göstermeyeceği gibi, amel ve fetvasının rivayetine aykırı olması da o hadisin sahih olmadığı ve râvilerinin de adil olmadığı anlamına gelmez.’⁵⁰ Bu izahatta açıkça beyan edildiği üzere râvilerin tevsiki ve rivayetlerin sıhhati konusunda cumhur, şahısların değerlendirmelerini değil, cerh ve ta'dil ilminin verilerini temel kriter kabul etmişlerdir. Haliyle bir âlimin herhangi bir râvi ve rivayet hakkındaki değerlendirmelerinin hadislerin sıhatini tespit adına esas kabul edilmesinin doğru olmayacağı açıktır.⁵¹

Yapılan bu izahatlar kapsamında Nevevî'nin şerhine baktığımızda zaman zaman *Sahîh-i Müslim*'in senede geçen bazı râviler sebebiyle tenkide uğradığı görülmektedir. Mesela “Abdestin fazileti” bâbında nakledilen bir rivayetin⁵² senedi kimi alimler tarafından eleştirilmiştir. Senede dair yapılan bu tenkide göre sened zincirinde yer alan râvilerden Ebû Sellam ile Ebû Mâlik arasında Abdurrahman b. Ğunm hafzedilmiştir. Nevevî, Müslim'e yöneltilen bu tenkitleri sıraladıktan sonra yapılan iddialar karşısında şöyle cevap vermiştir: “Zahirde Müslim, Ebû Sellam'ın Ebû Malik'ten semâi olduğunu

⁴⁸ Nevevî, *Minhâc*, 1: 132.

⁴⁹ Mesela fitrata dair hasletlerin bahsedildiği bir rivayetin (Müslim, Tahâret, 51) senedinde zikredilen Cafer b. Süleyman hakkında kanaatini şöyle ifade etmiştir: “Cafer b. Süleyman'ı mütekaddimün imamlarından pek çoğu sika olarak kabul etmiştir. Ayrıca İmam Müslim'in bu rivayeti hüccet olarak kabul etmesi de râvinin sikalığının göstergesi olarak yeterli bir gerekçedir.” Nevevî, *Minhâc*, 3: 142. Benzeri yorumlar için bk. Nevevî, “Mukaddime”, *Minhâc*, 1: 135; 8: 269.

⁵⁰ Emin Aşıkcutlu, *Hadiste Rical Tenkidi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İFAV Yayınları, 1997), 153. Buhârî ve Müslim hakkında âlimlerin zikrettiği sözleri tahlil eden Özaşar, bu mevzuda şu değerlendirmede bulunmuştur: “Elbette rivayet tarihinde bazı eserler, çok titiz nakil yöntemleri uygulanarak vücuda getirilmişlerdir. Buhârî ve Müslim'in kitapları da bunların başında gelir. Bu iki eser için görülen rüyalar, serdedilen mütalaalar, tarih içinde gerçekten vücut bulmuş olabilir. Ancak bunların hiçbirisi, eserlerin zâtî ve tarihî değerlerini ifadede mutlak birer veri olarak alınmamalıdır. Hele hele genelleme yapılmak suretiyle bu eserlerde mevcut her bir rivayetin bağlayıcılığı gibi bir sonucu çıkartmak, fıkıh ve hadis tarihini baştan sona inkar etmekle eş anlamlıdır.” Özaşar, *Rivayet İlimlerinde Eser Karizması*, 292. H. Musa Bağcı'nın ise bu konuda yaptığı şu değerlendirme dikkat çekicidir: “Bu eserlerin karizması, bu tür efsanevi faktörlerden ziyade içerisindeki hadislerin isnad ve metin açısından sıhhati, müellifin hadisi kitabına almadaki ilmî kriteri vb. bir takım isnad ve metin tenkidinde esas alınacak sağlam ölçülere dayanmalıdır.” Bağcı, *el-Kutubu's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi*, 159.

⁵¹ İlgili konudaki değerlendirmeler için bk. Zafer Ahmed Osmânî et-Tahânevî, *İ'lâü's-Sünen*, thk. Muhammed Takî el-Osmânî, (Karaçi: İdâretü'l- ve'l Uûmi'l-İslâmiyye, 1418), 11:173-175; Ebû'l-Velîd Süleyman b. Halef el-Bâcî el-Mâlikî, *et-Ta'dîl ve't-Tecrîh limen Harace anhü el-Buhârî fi Câmi'ı-s-Sahîh*, thk. Ahmed Lebzâr, (Marakeş: 1991), 1: 28; Krş. Hatiboğlu, *Hadis Tedkikleri*, (Ankara: Otto Yayınları, 2009), 85-124; Özaşar, *Hadis ve Kültür Yazıları*, (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 23.

⁵² Müslim, “Tahâret”, 1.

bilmektedir. Ebû Sellam bu hadisi Ebû Mâlik'ten işittiği gibi hadisi aynı kaynaktan Abdurrahman b. Ğunm vasıtasıyla da işitmiştir. Dolayısıyla Ebû Sellam bir seferinde doğrudan Ebû Malik'ten, bir seferinde de Abdurrahman b. Ğunm vasıtasıyla hadisi sevk etmiştir. Bununla beraber ne olursa olsun hadisin metni sahihtir ve metin ta'n edilmemiştir.”⁵³

Bu örnekte Nevevî'nin Müslim'i farklı rivayetlerden getirdiği şahitle müdafaa ettiğini görebilmekteyiz. Ancak Nevevî'nin Müslim'i müdafaa ederken dile getirdiği son cümle metin tenkidi itibarıyla incelenmesi gereken bir ifadedir. Hatta Şârih'in bu manadaki değerlendirmelerini şerhinin değişik yerlerinde rastlamak mümkündür. Mesela “kitâbü'l-hayz” bölümünde nakledilen bir hadisin⁵⁴ senedi hakkında yapılan bir tenkit karşısında Nevevî, “Her ne olursa olsun, hadisin metni Müslim'in daha önce zikretmiş olduğu tarikten ve yine diğerlerinin zikrettiği tarikten sahihtir.”⁵⁵ diyerek bir rivayetin tahlili esnasında hadis senedi ile birlikte metnin de itibara alınması gerektiğini îma etmiştir.

“İman” bölümünde nakledilen bir hadisin⁵⁶ senedine dair yapılan tenkitler karşısında Nevevî'nin verdiği cevaplara baktığımızda yine Nevevî'nin hadisleri değerlendirirken ilgili rivayetin farklı tariklerini göz önünde bulundurmuş olduğunu söylemek mümkündür. Mesela ilgili kısımda Nevevî, alimlerin görüşlerini aktardıktan sonra kendi kanaatini şöyle ifade etmiştir: “Derim ki, bu ihtilaf ve ızdırab Velîd b. Müslim'in, el-Evzâî'den rivayeti ile ilgilidir. Leys (ö. 373/983), Ma'mer, Yunus ve İbn Cüreyc'in rivayetlerinin sıhhatinde ise hiç bir şüphe yoktur. Bu rivayetler gereğince amel edilecek müstakil rivayetlerdir ve onlara itimat edilir. el-Evzâî'nin (ö. 157/774) rivayetini ise Müslim, mütâbaat olmak üzere söz konusu etmiştir. Hadis âlimleri nezdinde kabul edildiği üzere mütâbaat rivayetlerde bir tür zayıflık bulunması katlanılabilir bir husustur. Çünkü mütâbaat itimat olunan, dayanak alınan bir rivayet değildir. Mütâbaat sadece dayanak içindir. Velhasıl Velîd'in, el-Evzâî'den rivayetindeki bu ızdırab hadisin aslının sıhhatine herhangi bir zarar vermemektedir. Çünkü onun sahih oluşunda herhangi bir ihtilaf yoktur. Nitekim Dârekutnî'nin yaptığı istidraklerin çoğunlukla bu türden olduğunu ve bunun metinlerin sıhhatini etkilemediğini ve asıl dayanak alınan rivayetlerin onlar olmadığından ötürü Müslim'in bu tür rivayetlerde mazur görülmesi gerektiğini daha önceki fasıllarda belirtmiştik.”⁵⁷ Yapılan bu değerlendirmelerde görüldüğü üzere Nevevî, senedin bir cihetten zayıf olmasına binaen rivayeti reddetmek yerine hadisin farklı tariklerden gelen metnini de dikkate almıştır.

Nevevî ile ilgili çalışmalar yapan Ahmed Atâ İbrahim, Nevevî'nin yukarıdaki değerlendirmesinden⁵⁸ hareketle metin tenkidinin Nevevî açısından sened tenkidinden daha öncelikli olduğu değerlendirmesinde bulunmuştur.⁵⁹ Fakat mezkur yorumlardan hareketle Nevevî'nin hadis senedi yanında metnini de itibara aldığı değerlendirmesinde bulunmak mümkün olmakla birlikte, metin tenkidinin sened tenkidinden daha öncelikli olduğu tespitinin gerçeği yansıtmadığı kanaatindeyiz. Çünkü Ahmed Atâ'nın bahsettiği rivayette Nevevî, hadis metninin sıhhat tespitini metinden hareketle değil, rivayetin

⁵³ Nevevî, *Minhâc*, 3: 96.

⁵⁴ Müslim, “Hayz”, 19.

⁵⁵ Nevevî, *Minhâc*, 3: 205.

⁵⁶ Müslim, “İman”, 157.

⁵⁷ Nevevî, *Minhâc*, 2: 287-288.

⁵⁸ Bk. Nevevî, *Minhâc*, 2: 287-288.

⁵⁹ Bk. Ahmed Atâ İbrahim Hasan, *es-Sinâatü'l-Hadisîyye fî Şerhi'n-Nevevî alâ Sahîh-i Müslim*, (Kahire: Zehrâü'ş-Şark, 2008), 223-224.

diğer senedlerinin sıhhatinden yola çıkarak yapmaktadır. Nitekim Nevevî'nin şerhin çeşitli yerlerinde “Ne olursa olsun hadisin metni sahihtir ve metin ta‘n edilmemiştir.”⁶⁰ şeklindeki beyanlarının da bir metnin farklı senedlerinin sıhhatine binaen yapılan değerlendirmeler olduğu açıktır.⁶¹ Dolayısıyla bu ibareleri metin tenkidinden öte sened tenkidi olarak nitelendirmenin daha isabetli olacağı düşüncesini taşımaktayız. Nitekim Nevevî'nin şu ifadesi metnin sıhhatinin belirlenmesinde, senedi esas aldığını göstermektedir: “Her ne olursa olsun, hadisin metni Müslim'in daha önce zikretmiş olduğu tarikten ve yine diğerlerinin zikrettiği tarikten sahihtir.”⁶²

2.3. Hadislerin Hücetliğı İle İlgili Tenkitler

Müslim zaman zaman *Sahîh*'ine aldığı hadislerin hüccet değeri ile ilgili olarak tenkit edilmiştir. Mesela Müslim, *Sahîh*'inde bir hadisin senedini⁶³ “حدثني به ان شاء الله تعالى عبد ” şeklinde nakletmesi sebebiyle eleştirilmiştir. Nevevî, Müslim'in, bu isnad zincirinde “ان شاء الله” “İnşâallâhü” ifadesini kullanması sebebiyle tenkide uğradığını ve hakikati hakkında şüphe duyulan bir ibareyi ihtiva eden bir senedin hüccetliğinin sorgulandığını beyan etmiştir. Nevevî, şerhinde bu tür tenkitlerin Müslim'in isnad metodundan ve bu ilimdeki maharetinden bîhaber olanlar tarafından ortaya atıldığını söyler ve dile getirilen iddialara şöyle cevap verir: “İmam Müslim bu isnad ile hüccette bulunmamıştır. Nitekim Müslim bu isnadı şahit getirmek için mütâbi' olarak zikretmiştir. Ayrıca asıllar hususunda müsamaha gösterilmeyen bir şeyin mütâbaat ve şevâhid söz konusu olduğunda kabul bulabileceğini daha önce beyan etmiştik.”⁶⁴

Nevevî, Müslim'e yöneltilen tenkitlere cevap verirken aynı zamanda konu ile ilgili kanaatini ifade etmiştir. Bununla beraber Nevevî, müdafaa sadedinde verdiği bu cevaplar ile Müslim'in hadis ilmindeki derinliğine dikkat çekmiştir.

2.4. Ta‘lîkât İle İlgili Tenkitler

Bir şeyi yüksek bir şeye bağlamak, asmak anlamına gelen “ta‘lik” kelimesi,⁶⁵ hadis ıstılahında, senedin evvelinden bir veya daha fazla râvinin hazf edilmesi manasında kullanılır. Bu şekilde nakledilen rivayete ise “muallak hadis” denir.⁶⁶

Müslim'in *Sahîh*'inde mevcut bulunan muallaklar sebebiyle hadis alimleri farklı kanaatler ortaya koymuşlardır. Nevevî, şerhinde muhaddisler tarafından ortaya atılan bu iddiaları değerlendirmeye çalışmıştır. Bu konuda İbnü's-Salâh'ın *Sıyânetü Sahîh-i Müslim* eserinde kaydedilen detaylı verilere sık sık atıfta⁶⁷ bulunan Nevevî, netice olarak *Sahîhayn* içerisinde şekil olarak munkatı rivayetlerin olduğunu fakat bu

⁶⁰ Nevevî, *Minhâc*, 3: 96.

⁶¹ Bk. Nevevî, *Minhâc*, 3: 205; 4: 330; 10: 463.

⁶² Nevevî, *Minhâc*, 3: 205.

⁶³ Müslim, “İman”, 238.

⁶⁴ Nevevî, *Minhâc*, 2: 362.

⁶⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, “Ta‘lik”, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1997), 4: 409; Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ ve'l-Lügât*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, tarihsiz), 4: 37.

⁶⁶ İbnü's-Salâh, *Ulümü'l-Hadis*, 24. Nevevî, *İrşâd*, 62. Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, (İstanbul: Hadisevi, 2006), 194; Ayrıca bk. İzmirli İsmail Hakkı, *Hadis Tarihi*, nşr. İbrahim Hatiboğlu, (İstanbul: Darulhadis, 2002), 116.

⁶⁷ Bk. İbnü's-Salâh, *Sıyânet-ü Sahîh-i Müslim*, 75-76. Ayrıca İbnü's-Salâh, mezkur eserinde kimi alimlerce *Sahîh-i Müslim* içerisinde 14 yerde muallak rivayetin bulunduğu yönünde iddiaların dile getirildiğini ancak bu iddiaların kendi içerisinde birçok tutarsızlıkları ihtiva ettiğini beyan etmiştir. Akabinde ise müellif sözü edilen bu rivayetlerle ilgili Müslim'i müdafaa sadedinde geniş malumat vermiştir. İbnü's-Salâh, *Sıyânetü Sahîh-i Müslim*, 81; Krş. Nevevî, “Mukaddime”, *Minhâc*, 1: 134.

rivayetlerin zayıf hadis kapsamında değerlendirilmesinin isabetli olmayacağını beyan etmiştir.⁶⁸

Mesela “Yahudi ve Hristiyanların yolunu takip etme” bâbında, Ebû Said el-Hudrî'den rivayet edilen hadisin munkatı olduğu iddia edilmiştir. İlgili rivayette⁶⁹ Müslim, “عدة من أصحابنا عن سعيد بن مريم” “Said b. Meryem'den bazı arkadaşlarımız rivayet etti.” ifadesiyle hadisi nakletmiştir. İmam Nevevî, bu hadisin bazı muhaddislerce tenkit edildiğini ifade etmiştir. Şerhinde tenkit eden bu alimlere değinen Nevevî, Mâzerî'nin bu hadisi Müslim'de mevcut olduğu iddia edilen on dört muallak hadisin en sonuncusu olarak zikrettiğini belirtmiştir. Nevevî, hadisle ilgili yaptığı değerlendirmede Mâzerî'nin bu kanaatine katılmadığını, haddizatında bu hadisin maktu olarak isimlendirilmesinin hatalı olduğunu, bilakis alimler nazarında bu rivayetin meçhul kabilinden değerlendirildiğini beyan etmiştir.⁷⁰ Nevevî, hadisle ilgili yaptığı izahatta Müslim'in, “عدة من أصحابنا عن سعيد بن مريم” şeklinde rivayeti naklettinden sonra “Kâle Ebû İshak, İbrahim b. Muhammed, haddesenâ Muhammed b. Yahyâ, haddesenâ ibn Ebi Meryem” tarikini de getirdiğine dikkat çekmiştir. Böylece Müslim, “عدة من أصحابنا” “bazı arkadaşlarım” ibaresi sebebiyle munkatı olduğu iddia edilen bu rivayeti “İbrahim b. Muhammed ve Muhammed b. Yahyâ” tariki ile mevsul olarak nakletmiştir.

Muallak olduğu iddiasıyla eleştirilen bir diğer rivayete “musâkât” bölümünde rastlamaktayız. Nevevî, bu bölümde nakledilen bu rivayetin⁷¹ Ebû Ali Gassânî, tarafından muallak hadisler arasında kaydedildiğini belirtmiştir. İlgili rivayet, senede geçen “حدثني غير واحد من أصحابنا” “Bana arkadaşlarımdan birkaçı tahdis etti” ibaresi dolayısıyla eleştirilince Nevevî, bu hadisi Kâdî İyâz'a atfen şu şekilde savunmuştur: “Şayet râvi, ‘Bana pek çok kimse rivayet etti.’, ‘Bana sika bir zat rivayet etti.’, ‘Bana arkadaşlarımızdan birkaçı rivayet etti.’ demişse bu rivayet ne maktûdur, ne mürsel, ne de mu'daldır. Haddizatında bu rivayet meçhul râvinin bir rivayeti kabilindedir.”⁷² Nevevî, Kâdî İyâz'ın bu değerlendirmesini tasdik ettiğini belirttikten sonra senedin izahatına şu sözlerle devam etmiştir: “Ancak her ne olursa olsun, eğer bu rivayet farklı bir tarikten sübut bulmasaydı, bu rivayetin metni ile ihticac olunamazdı. Ama başka bir tarikten bu rivayet sabit olmuştur.”⁷³ Nevevî, yaptığı açıklamada sabit olduğunu söylediği bu rivayet tariklerini kaydetmiş ve nihayetinde maktû/muallak olduğu gerekçesiyle eleştirilen ilgili rivayetin pek çok yerde muttasıl tariklerinin olması hasebiyle sözü edilen iddiaları onaylamadığını ifade etmiştir.

Müslim'e yapılan eleştiriler daha önce ifade ettiğimiz üzere çoğunlukla senede dair olsa da *Sahîh-i Müslim*'in ihtiva ettiği hadislerin metnine yönelik tenkitlere de rastlanmaktadır. Mesela hadis metinde görülen işkâl sebebiyle *Sahîh-i Müslim* eleştirilmiş ve Nevevî eserinde tenkitlere açıklama getirmeye çalışmıştır. Bu bölümde hadis metnine dair tenkitlere ve Nevevî'nin bu eleştiriler karşısındaki değerlendirmelerine yer ayıracağız.

2.5. Metinde Görülen İşkâl Sebebiyle Yapılan Tenkitler

Kimi zaman hadisler değerlendirilirken rivayetlerin farklı tariklerinin bir bütün halinde düşünülmemesi, hakikat-mecaz durumunun dikkate alınmaması veya umum-husus

⁶⁸ Bk. Nevevî, “Mukaddime”, *Minhâc*, 1: 131.

⁶⁹ Müslim, “İlim”, 6.

⁷⁰ Nevevî, *Minhâc*, 16: 437.

⁷¹ Müslim, “Müsâkât”, 19.

⁷² Nevevî, *Minhâc*, 10: 463.

⁷³ Nevevî, *Minhâc*, 10: 463.

ayırımının göz ardı edilmesi gibi sebeplerle hadis metninde işkal⁷⁴ olduğu düşüncesi oluşabilmektedir. Nevevî ise hadisleri şerh ederken sureten işkal izlenimi veren ve bu sebeple eleştirilen rivayetleri farklı yöntemlerle açıklamaya gayret etmiştir. Örneğin Allah Rasulü'ne gelerek İslam ile ilgili soru yönelten şahsın durumunun anlatıldığı bir rivayette Allah Rasulü, bu şahsa müslüman olması durumunda yapması gerekenleri izah etmiştir. Bu kişi Allah Rasulü'nün verdiği cevabı dinledikten sonra “Ya Rasulallah! Bu söylediklerinin ne fazlasını ne de eksigini yaparım.” diyerek oradan ayrılmıştır. Bunun üzerine Allah Rasulü, o şahıs ile ilgili olarak “Şayet doğru söylemişse cennete gider.”⁷⁵ beyanında bulunmuştur.

Nevevî, bu hadisi izah ederken “Şayet birisi ‘Bu hadiste vaciplerin, menhiyatın ve mendub sünnetlerin tamamı zikredilmemiş. Buna rağmen bu kişi nasıl olur da bunlardan başkasını yapmam diyebilmektedir.’ diyecek olursa ona nasıl cevap veririz?” diye bir soru yöneltir. Nevevî, şerhinde dile getirdiği bu soru ile hadis metninin zahiri manasından hareketle zihinlerde oluşabilecek muhtemel şüphelere dikkat çekmiştir. Ardından ise Nevevî, hadis metninde görülen bu işkâli izhar edebilme adına bu hadisin farklı tariklerinde yer alan ziyade ifadeleri tespit etmiştir. Nevevî, elde ettiği veriler sayesinde ise hadis metnini maksadı vechinde tevil ederek işkâli ortadan kaldırmaya çaba sarfetmiştir.⁷⁶

Bazı hadis metinlerinde farklı zümreler belli vasıflar altında tasnife tabi tutulurken, bu gruplara ait vasıf benzerlikleri zaman zaman metnin yorumunda işkâle neden olabilmektedir. Mesela nifak alametlerinin sıralandığı bir rivayette, Allah Rasulü, vasfedilen niteliklere sahip kişinin nifak içerisinde olduğunu beyan etmiştir.⁷⁷ Nevevî, kalbinde iman taşıyan kişiler arasında da bu niteliğe uyan şahısların olabileceğinden hareketle bazı alimlerin bu hadis metnini müşkil olarak değerlendirdiklerini ifade etmiştir. Ancak Nevevî'ye göre her ne kadar bahse konu olan sebeplerle hadis metninde işkâl olduğu vehmedilse de mezkur hadis müşkil değildir. Nevevî, hadis metninin hükmü noktasında yapmış olduğu bu açıklamanın akabinde hadis metnini, dinin temel prensipleri ve ilgili konuda nakledilen diğer hadislerin mefhum manasından hareketle izah etmeye çalışmıştır.⁷⁸ Yine nifak alametlerinin sıralandığı bir bölümde münafık bir kişinin taşıdığı vasıflar bazı hadislerde dört tane⁷⁹ olarak ifade edilirken kimi hadislerde ise bu sayı üç⁸⁰ şeklinde kayıtlanmıştır. Nevevî, hadis metninde zikredilen sayısal farklılık dolayısıyla hadisler arasında karşıtlık olduğu düşüncesi oluşabileceğini, ancak hakikatin öyle olmadığını ifade etmiştir. Nevevî, hadis metinlerinin zahirinde görülen bu işkâli ise şerhinde şöyle izah etmiştir: “Aynı şeyin pek çok alameti olabildiği ve bu alametlerin her birisi ile o şeyin sıfatının elde edileceği bilinmektedir. Dolayısıyla o alamet tek bir şey olabildiği gibi birçok şey de olabilir.”⁸¹

⁷⁴ İşkâl kelimesi lügatte, bir şeyin anlaşılmasında karışıklığın sübut bulması anlamında kullanılır. (Bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, “İşkal”, 4, 605; Bk. Ferhat Koca, “Müşkil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 161.) İşkal kelimesinin terkipli hali olan “müşkilü'l-hadis” ise anlaşılması ve izahı zor bir ifade içeren hadis manasında kullanılmaktadır. (Bk. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 158, 229; Ayrıca bk. Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 212.)

⁷⁵ Müslim, “İman”, 2.

⁷⁶ Bk. Nevevî, *Minhâc*, 1: 121.

⁷⁷ Müslim, “İman”, 106-107.

⁷⁸ Bk. Nevevî, *Minhâc*, 2: 234-235.

⁷⁹ Bk. Müslim, “İman”, 106.

⁸⁰ Bk. Müslim, “İman”, 107.

⁸¹ Nevevî, *Minhâc*, 2: 236.

Nevevî, hadis metinlerinde görülen işkâli giderme adına çeşitli yöntemler uygulayarak hadisi tevil ederken, kimi zaman ise metinde herhangi bir işkâlin mevcudiyetini kabul etmeyerek, hadis metnini zahiri anlamına hamlettiği görülmektedir. Ancak bu kabilde yaptığı değerlendirmelerde zaman zaman izahı zor yorumlar getirdiği de rastlanmaktadır. Örneğin bir rivayette nakledildiğine göre Allah Rasulü kadının aklının ve dininin noksan olduğunu söylemiştir. Hadisten anlaşıldığı üzere Hz. Peygamber, dinî açıdan kadınlardaki bu noksanlığın sebebinin ise hayız döneminde namaz kılamamaları ve oruç tutamamaları ile açıklamıştır.⁸² Nevevî, kimi alimlerin bu hadiste işkâl olduğu zannına kapıldığını, oysaki bu hadisin manasından da açıkça anlaşılacağı üzere herhangi bir işkâl içermediğini beyan etmiştir. Nevevî hadisi açıklama adına yaptığı izahatta, insanın imanının ibadeti ölçüsünde artıp eksileceğini, bu prensib doğrultusunda ise ibadeti eksik olan kadının dininin eksik olacağını hadis tarafından vurgulandığını ifade etmiştir.⁸³

Bu örnekte Nevevî, hadis metninin zahirinde görülen işkâli izah sadedinde bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Ancak Şârih, bu rivayetin muhtevası ile ilgili diğer bir açıklamasında, bir kadının hayız halinde namaz kılmasının haram olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla Allah'ın koyduğu yasağı çiğnememek ve emre itaat etmek için namazdan uzak duran bir kadının bu tasarrufu sebebiyle dininin noksan kabul edilmesi bir çelişki arz etmektedir. Nitekim Buhârî şârihi Aynî (ö. 855/1451) hadisle ilgili yaptığı değerlendirmede bu çelişkiye dikkat çekmiş ve Allah'ın yasakladığı bir durumdan kaçınan bir kadının bu davranışı sebebiyle bir noksanlığa maruz kalması bir yana bilakis sevap kazanması gerektiğini beyan etmiştir.⁸⁴

Kaydedilen misallerden de anlaşılacağı üzere Nevevî, hadis metinlerinde görülen işkâlleri çözümlenmeye ve bu sebeple Müslim'e yöneltilen eleştirilere cevap vermeye gayret etmiştir. Bununla birlikte zaman zaman Nevevî'nin de Müslim ve eserine yönelik eleştirileri ile karşılaşmak mümkündür. Çalışmamızın bu kısmında Nevevî'nin Müslim ve eserine dair bazı tenkitlerine yer vereceğiz.

3. Nevevî'nin, İmam Müslim'e Yönelik Tenkitleri

Nevevî, gerek mukaddimesinde gerekse şerh içerisinde Müslim'in hadis ilmindeki maharetine sıklıkla yer vermiştir. Buna mukabil her beşerde arız olduğu üzere Müslim'in eseri de hata ve noksandan beri kalamamıştır. Bu sebeple Müslim'in gerek sened, gerekse metin ve tasnife dair mevzularda Nevevî tarafından tenkide uğradığını görmekteyiz. Ancak eserin geneline ve Müslim'in methodıldığı bölümlere kıyas edildiği zaman, bu tenkitlerin oldukça az yer işgal ettiğini söylemek mümkündür. Bununla birlikte bu tenkitlerin eserin noksanlıklarını giderme ve kemale doğru ilerlemesine vesile olma cihetiyle önemli bir hizmette bulunduğu muhakkaktır. Aynı zamanda geçmişin naklinden öteye geçmediği iddiası ile şerhlerin ve şârihlerin toptancı bir üslûpla yerildiği bir dönemde mevcut misaller, şerhlerin iddia edilenden daha öte bir vazife gördüğünü göstermektedir.

Nevevî'nin Müslim'e dair bahse konu olan tenkitlerini, sened ve metin bağlamında değerlendirmek mümkündür. Sened tenkitlerinde senedin sıhhat durumundan çok râvilere ait hususiyetler ağırlık kazanmaktadır. Bunda eserin sahihlerden oluştuğuna dair

⁸² Bk. Müslim, "İman", 132.

⁸³ Nevevî, *Minhâc*, 2: 255

⁸⁴ Bk. Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Aynî, *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîh-i Buhârî*, (Mısır: Mektebetü ve Matabaatü Mustafa el-Bâbî Halebî, 1972), 3: 272.

genel kabulün etkisi olduğu söylenebilir.⁸⁵ Metin tenkidine gelince bu alandaki tenkitler daha çok hadislerin tasnifine ait hususları içermektedir. Muhtevaya ilişkin tahliller şerhin genelinde sıklıkla görülmekle beraber bunun tenkit boyutuna ulaştığı nadir görülmektedir. Bu durumu ya Müslim'in hadis tahririndeki kusursuz olması veya dönemin genel tenkit algısı ya da eserlerin âlimler nezdinde kazanmış olduğu konum ile izah etmek ihtimal dahilindedir. *Sahîh'i Müslim*'in hadis edebiyatındaki değeri bir hakikat olmakla beraber; Kur'ân dışında kusursuz bir kitabın olmayacağı göz önünde bulundurulursa, diğer iki olasılığın öne çıkacağı açıktır. Nevevî'de Müslim'e dair metin tenkidinin az olmasında her iki şıkkın da olasılık dahilinde olmakla birlikte hâdiseyi dönemin tenkit metodu ve algısı ile izah etmenin daha isabetli olacağını düşünmekteyiz. Çünkü olayı sadece eserlerin otoritesi ile izah etmeye çalışırsak yapılan bunca sened tenkidini açıklamakta zorlanabiliriz. Aynı zamanda bu birçok yerde Müslim'i açıkça tenkit eden Nevevî'nin hakkını vermemek olacaktır.

3.1. Sahîh'deki Hadislerin Senedi İle İlgili Tenkitler

Nevevî, bazı sened zincirlerinde Müslim'in tasarrufu sebebiyle kapalılığın oluştuğunu kabul etmektedir. Bu durumda Nevevî, mevcut kapalılığı yaptığı ziyade açıklama ile izhar etmeye çalışmıştır. Mesela cenazeler bahsinde geçen bir rivayetin ikinci isnadında Müslim, sened zincirini naklederken “---اخبرنا خالد بن مخلد اخبرنا سليمان بن بلال جميعا بهذا”⁸⁶ “...Bunlar, hepsi birlikte bu isnadla rivayet etmişlerdir.” Nevevî, bu sened zinciri ile ilgili yaptığı değerlendirmede, bütün nüshalarda aynı şekilde zikredilen bu ibarenin sahih olmakla beraber yeterince açık olmadığını ifade etmiştir. Şarih yaptığı bu tespitin akabinde sözlerine şöyle devam etmiştir: “Ebû Ali el-Gassânî (ö. 498/1105) ve diğer hadis uleması, “Bu sözden murad, mezkur zevatın hep birlikte Umâre b. Gaziyye'den bu isnadla rivayet etmiş olmalarıdır.” demiştir. Yani gerek Abdulaziz ed-Deraverdi, gerekse Süleyman b. Bilal bu hadisi aynı isnadla Umâre b. Gaziyye'den rivayet etmiştir. Müslim onu bu şekilde tasrih etse daha iyi ve daha vazih olurdu. Nitekim Müslim'in adeti de bu şekildedir. Yalnız burada bu ilmin ulemasınca mesele açık olarak anlaşılacağı için ibareden hazif yapmıştır.⁸⁷ Burada Nevevî'nin senedde geçen her bir lafzı büyük bir titizlikle incelediğine şahit olmaktayız. Dikkat çeken diğer bir nokta ise Nevevî'nin Müslim'i tenkit ederken dahi müdafaa etmesidir. Nevevî adeta Müslim'in hatasını tevil ederek telafi etmeye çalışmaktadır. Bu durumu tenkit âdâbı ile açıklamak mümkün olduğu gibi, şârihin Müslim'i müdafaaı öncelemesi ile de izah etmek ihtimal dahilindedir.

Yukarıdaki misalde olduğu gibi Nevevî, şerhinin pek çok yerinde Müslim müdafasına giriştiği görülmektedir. Bununla birlikte Nevevî, isimlerin teleffuzu sadedinde Müslim'de gördüğü bariz hataları tenkit ve akabinde de tashihten geri durmamıştır.⁸⁸ Mesela “kitâbü'l-hayz” bölümünde zikredilen bir hadisin isnadında yer alan Ebû Cehm isminin yanlış nakledildiğini kaydeden Nevevî, bu şahsın Buhârî'de “الجهيم” “Cüheym” şeklinde zabtedildiğini belirtmiştir. Akabinde ise Şarih, bu râvinin karıştırılmaması adına tafsilatlı bilgi vermiştir.⁸⁹

⁸⁵ Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Muvaddih li-Evhâmi'l-Cem' ve't-Tefrik*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, (Dâr'ül-Fikri el-İslamiyyi, 1985), 5-6; Özafşar, *Rivayet İlimlerinde Eser Karizması*, 292; Bağcı, *el-Kutubu's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi*, 159; Hatiboğlu, *Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri*, 3.

⁸⁶ Müslim, “Cenâiz”, 1.

⁸⁷ Nevevî, *Minhâc*, 6: 458.

⁸⁸ Bk. Ahmed Atâ İbrahim, *es-Sınâatü'l-Hadisiyye fi Şerhi'n-Nevevî alâ Sahîh-i Müslim*, 260-267.

⁸⁹ Bk. Nevevî, *Minhâc*, 4: 286.

Nevevî'nin isnaddaki râvilerle yönelik bir başka tenkidine “kitâbü's-salât” bölümünde rastlamaktayız. “Sabah namazında kıraat” bâbında zikredilen bir rivayetin isnadında yer alan Muhammed b. Abbâd b. Cafer'in “Bana Ebû Seleme b. Süfyan, Abdullah b. Amr b. el-Âs ve Abdullah b. el-Müseyyeb el-Âbidî, Abdullah b. es-Sâib'den haber verdi.”⁹⁰ dediği nakledilmektedir. Nevevî, şerhinde sened zincirinde zikri geçen Abdullah b. Amr el-Âs'a dikkat çeker. Ona göre bâbın birinci hadisini ihtiva eden Abdullah b. es-Sâib rivayetinin senedindeki, “İbn Âs” lafzı, hadis ulemasının beyanına göre yanlışlıkla kaydedilmiştir. Çünkü buradaki râvi ashâb-ı kirâmdan olan Abdullah b. Amr b. el-Âs değil, Abdullah b. Amr b. el-Hicâzî'dir. Bu hususta Buhârî, İbn Ebî Hatim (ö. 277/890) ve pek çok hadis uleması da aynı şeyi ifade etmiştir.⁹¹ Verdiğimiz bu örnek Nevevî'nin dikkatine ve rical ilmindeki vukufiyetine işaret etmektedir. Aynı zamanda bu misal, her kime ait olursa olsun yapılan bir yanlış karşısında, doğrunun açıkça izhar edilmesi gerektiğine de numune teşkil etmektedir.

Nevevî, Müslim'in râvilerini bizzat kendisi tenkit ettiği gibi başka âlimlerin Müslim'e yönelttikleri tenkidleri kaydettiği de görülmektedir. Mesela, “kitâbü'l-hac” bölümünde zikredilen rivayetin⁹² senedinde geçen bir râvi ile alakalı şu tespitte bulunur: “Mezkur rivayette geçen ‘İbn Ziyad’ Müslim'in bütün nüshalarında bu şekilde geçmişse de Ebû Ali el-Gassânî (ö.498/1105), Mâzerî (ö. 536/1141), Kâdî İyâz (ö. 544/1149) ve Müslim'in *Sahîh*'i hakkında konuşan bütün hadis uleması, bunun yanlış olduğunu söylemişlerdir. Doğrusu ise Ziyad b. Ebî Süfyan'dır. Bu ismin teleffuzu, *Sahîh-i Buhârî*, *Muvatta*, *Sünen-i Ebû Dâvûd* ve bunların dışındaki mutemet hadis kitaplarında bu şekilde kaydedilmiştir.”⁹³

Bu kısımda zikretmiş olduğumuz misallerde dikkat çeken husus, Müslim'in *Sahîh*'indeki hadislerin senedine yönelik tenkitlerin çoğunluğunun senedin sıhhatine yönelik olmayıp, seneddeki bazı isimler ve bu isimlerin zabtına dair tenkitleri içermiş olmasıdır.

3.2. *Sahîh*'deki Hadislerin Metni İle İlgili Tenkitler

Nevevî, râvilerin cerh ve ta'diline dair tenkitlerde bulunduğu gibi râvilerin kusurları sebebiyle metinde oluşan bazı hatalara da dikkat çekmiştir. Bu gibi hataları tespit sadedinde Nevevî'nin hadis metinlerini diğer hadis metinlerine arz ettiğine şahit olmaktadır. Mesela “sıyâm” kitabında zikredilen Enes hadisinin Âsım b. Nadr tariki ile gelen bir rivayetinde Hz. Peygamber'in ramazanın başında visal yaptığı nakledilmiştir. (واصل رسول الله في اول شهر رمضان)⁹⁴ Nevevî, hadis metninin tahlili bağlamında Kâdî İyâz'dan naklen şu değerlendirmelerde bulunmuştur: “Bu metnin doğrusu “Ramazan ayının sonu” şeklindedir. Nitekim Müslim'in *Sahîh*'indeki râvilerin bir kısmı da hadisi bu şekilde nakletmiştir.”⁹⁵ Ayrıca tercih ettiğimiz bu lafızlar Müslim'de daha önce zikredilen hadise ve geri kalan hadislere muvafık durumdadır.”⁹⁶ Bu misalde dikkat çeken husus, mezkur hadisin Müslim'de geçmiş olmasına rağmen Nevevî'nin hadis

⁹⁰ Müslim, “Salât”, 163.

⁹¹ Nevevî, *Minhâc*, 4: 398.

⁹² Bk. Müslim, “Hac”, 369.

⁹³ Nevevî, *Minhâc*, 9: 78.

⁹⁴ Müslim, “Sıyâm”, 60.

⁹⁵ Bk. Müslim, “Sıyâm”, 59.

⁹⁶ Nevevî, *Minhâc*, 7: 215. Hadisin Buhârî'de nakledilen tarikine baktığımızda ifadenin yine “Ramazan'ın sonu” şeklinde geçtiği görülmektedir. Bk. Buhârî, Temenni, 9.

metninde görülen kusuru açıkça ifade etmiş olması ve hadisin farklı tarihlerinde görülen muhalefeti izah sadedinde hadisi diğer hadis metinlerine arzetmesidir.

Kimi zaman Nevevî, Müslim'e dair açık bir tenkit ifadesi kullanmamakla beraber müellifin *Sahîh*'inde geçen bazı rivayetlerin metinlerini ret ettiği görülmektedir. Mesela tarihi verilere arz ederek yapılan bir metin tahlilinde Nevevî, İsrâ hâdisesinin anlatıldığı ve Şerik b. Abdullah b. Ebî Nemir tarihi ile gelen bir rivayeti⁹⁷ tahlil eder. Bu rivayette İsrâ hâdisesinin vahyin bidayetinden evvel gerçekleştiği nakledilmektedir. Nevevî, rivayette geçen bu vehmin âlimler tarafından kabul edilmediğini, ayrıca Müslim'in de rivayetin sonunda metinde takdim, tehir, ziyade ve noksan olduğuna dair bir tenbihte bulunduğunu belirtmiştir. Akabinde ise Nevevî, İsrâ'nın vahyin bidayetinden önce olduğunu ifade eden malumatı hatalı bulunduğunu ifade etmiştir.⁹⁸

Benzeri bir misali “zekat” kitabının, “Haricîler ve sıfatlarını beyan” bâbında görmekteyiz. Bu rivayette Hz. Ali'nin Yemen'den tabaklanmış bir deri içerisinde henüz toprağından temizlenmemiş bir külçe altını Hz. Peygamber'e gönderdiği rivayet edilmektedir. Rivayetin devamında Hz. Peygamber'in bu altını, dört kişi arasında taksim ettiği, bu şahısların ise “Uyeyne b. Hısn, Akrâ b. Hâbis, Zeyd b. Hayl, dördüncüsü ise ya Alkame b. Ulâse yahut Âmir b. Tufeyl olduğu nakledilmiştir.⁹⁹ Nevevî, hadisi değerlendirirken Kuteybe'den gelen bu rivayette Âmir b. Tufeyl isminin geçmesini açık bir hata olarak zikreder. Çünkü bu zat seneler önce vefat etmiştir. Doğrusu ise râvinin, diğer rivayetlerde¹⁰⁰ kesin bir ifade ile geldiği gibi, “Alkame b. Ulâse” dir.¹⁰¹

3.3. Sahîh'deki Hadislerin Tasnifi İle İlgili Tenkitler

Nevevî, birçok yerde Müslim'in tasnif sistemini övmüş ve bu konuda müellifin gaye ve metoduna ışık tutmaya çalışmıştır.¹⁰² Bâb başlıklarının tespitinde ve tercihinde yine bu çabanın yansımaları görülmektedir. Buna mukabil şerhte Müslim'in tasnifine dair tenkitlere rastlanmaktadır. Nitekim “rikâk” kitabının “Cennetliklerin ekserisinin fakirler, cehennemliklerin ekserisinin kadınlar olduğunu ve fitnenin kadınlardan geldiğini beyan” bâbı içerisinde zikredilen bir hadisin tasnifinin uygun olmadığı şârih tarafından belirtilmiştir. Müslim, bu bölümde daha çok kadınların fitnesine dair hadisleri sıralamakla beraber Hz. Peygamber'in şu duasına da yer verir: “Allah'ım! Ben nimetinin zevalinden, afiyetinin değişmesinden, intikamınla bütün hışmının aniden gelmesinden sana sığınırım.”¹⁰³ Nevevî, bu bölümü şerh ederken mezkur hadisin, muhtevası gereği dualarla ilgili hadislerin en başında kaydedilmesi gerekirken Müslim tarafından kadınlarla ilgili hadislerin arasına alındığını belirterek müellifin tasnifini eleştirmiştir.¹⁰⁴ Nevevî'nin bu tenkidinde iki hususa dikkat çekmek mümkündür. Birincisi, her ne kadar Nevevî, pek çok yerde Müslim'in tasnifini övmüş olsa da bu durum Onun, gerektiği yerde tenkit etmesinin önüne geçmemiştir. Bu misal üzerine söyleyeceğimiz ikinci husus ise Nevevî'nin eserin sadece senedi ile meşgul olmadığı ve

⁹⁷ Müslim, “İman”, 262. Ayrıca bk. Müslim, “İman”, 259; Şerik b. Abdullah'ın Enes'den olan bu rivayetini Buhârî *Sahîh*'inin Tevhid kitabında zikretmiştir.

⁹⁸ Nevevî, *Minhâc*, 2: 384.

⁹⁹ Müslim, “Zekat”, 144.

¹⁰⁰ Bk. Müslim, “Zekat”, 145. Ayrıca bk. Buhârî, “Tevhid”, 23.

¹⁰¹ Nevevî, *Minhâc*, 7: 163.

¹⁰² Bk. Nevevî, *Minhâc*, 5: 115, 116; 10: 317, 318, 396.

¹⁰³ Müslim, “Rikâk”, 96.

¹⁰⁴ Nevevî, *Minhâc*, 17: 57. Ahmed Davudoğlu şerhinde *Sahîh-i Müslim*'in Mısır baskısı nüshalarında bu hadisin olmadığına dikkat çekmiştir. Ahmed Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, (İstanbul: 2013), 4: 4911.

icab ettiği durumda eserin tasnifi ve hadisin muhtevasına dair tenkitlerde de bulunduğudur.

Nevevî'nin tasnife dair benzeri bir tenkidi “yeminler” bölümünde geçmektedir. Bu bölümde Müslim, Allah dışında kimsenin adına yemin edilmemesinin gerektiği, yeminden dönülmesinin icab ettiği durumlar ve yeminde istisna gibi birçok önemli konuya temas eder. Ancak mevzu bir anda kölelerle ilgili bahislere yönelir. Öyle ki kölelerle ilgili zikredilen bâblar “yeminler” bölümünün yarısını kaplayacak bir boyuta ulaşır. Buna binaen Nevevî, “Bir kimsenin bir köledeki hissesini âzat etmesi” bâbında zikredilen hadislerin şerhinde şu ifadeler yer verir: “Bu hadisler¹⁰⁵ “kitâbü'l-ıtk” bölümünde farklı tarikleri ile beraber geniş olarak bahsedilmişti. Müslim'in adet edindiği metodun hilafına bu hadisleri burada tekrarlaması şaşılacak bir durumdur. Çünkü Müslim'in, zaruret olmaksızın hadisleri tekrar etmesi adeti değildir.”¹⁰⁶

Bu açıklama sadedinde “Kitâbü'l-ıtk” bölüme göz attığımızda Müslim'in kölelere dair naklettiği hadislerin bazısının tekrar edilmiş olması Nevevî'nin tespitinin yerinde olduğunu göstermektedir.¹⁰⁷ Bununla birlikte her ne kadar Nevevî, burada Müslim'i tenkit etmiş olsa da aslında bu gibi durumların eserde çok nadir olduğunu vurgulayarak bir nevi Müslim'in tasnifini methetmiştir.

SONUÇ

Nevevî, *Sahih'i Müslim* üzerine yazmış olduğu şerhinde hadislerin daha iyi anlaşılabilmesi adına çeşitli izahatlarda bulunmuştur. Bu esnada Nevevî, gerek Müslim, gerekse *Sahih* hakkında değerlendirmelere yer vermiştir. Bu açıklamalarda yer yer Müslim ve *Sahih'i* hakkında durum tespitinde bulunurken, kimi zaman da eserle alakalı tenkit veya müdafaa içeren tahliller yapmıştır.

Nevevî, Buhârî'nin *Sahih'inin*, Müslim'in eserine nisbetle başta sıhhat durumu olmak üzere birçok yönden daha tercihli görüldüğünü beyan etmiştir. Bununla birlikte Nevevî, Müslim'in eserinin, hadislerin farklı tariklerini, değişik senedleri ve lafız farklılıklarını bir araya getirmiş olması itibarıyla daha kullanışlı olduğunu belirtmiştir. Müslim'in, isnaddaki lafız farklılıklarına ve ravi isimlerinin tesmiyesine büyük ihtimam gösterdiğini belirten Nevevî, vermiş olduğu misallerle küçük lafız farklılıkların hadislerin huccetliğine ne derece etki ettiğini ortaya koymuştur.

Müslim'in hadisleri tasnif ederken belli bir metod takip ettiğini ifade eden Nevevî, gerek şerh içerisinde yaptığı açıklamalarla gerekse bab başlıklarının tesmiyesinde bu metodu izhar etmeye çalışmıştır. Bu bağlamda Müslim'in rivayetlerin tasnifinde, hadislerin kapsamını, ahkamını, nasih ve mensuh olma durumunu göz önünde bulundurduğunu belirtmiştir.

Müslim'in alimler nazarındaki önemli konumuna rağmen zaman zaman tenkide uğradığını beyan eden Nevevî, bu tenkitlerin çoğunluğunun sened içerikli olduğunu ifade etmiştir. Senede taalluk eden eleştirilerde ise senedin sıhhat durumundan ziyade râvilere ait iddiaların çoğunlukta olduğunu kaydetmiştir. Bununla birlikte metne yönelik tenkitlerden de söz eden Nevevî, kimi hadis metinlerinde işkalin olduğu yönünde yapılan tenkitleri tahlil ederek bu iddialara cevap vermiştir. Müdafaa yönünün öne

¹⁰⁵ Bk. Müslim, “Eymân”, 47, 48, 49.

¹⁰⁶ Nevevî, *Minhâc*, 11: 140.

¹⁰⁷ Bk. Nevevî, *Minhâc*, 10: 374-376.

çaktığı bu açıklamalarda Nevevî, hadis metinlerinde geçen kelimelerin hakikat-mecaz, umum-husus yönünün göz ardı edilmesi ya da farklı tariklerin bir arada değerlendirilmemesi gibi nedenlerle metinlerde işkal olduğu zannı oluştuğunu beyan etmiştir.

Şerhin geneli içerisinde az yer kaplamakla beraber Müslim ve *Sahîh* isimli eserin bizzat şarih tarafından da zaman zaman tenkit edildiği görülmektedir. Senede dair tenkitlerde ravilere ait kusurlar öne çıkarken, metne taalluk eden tenkitlerde ise çoğunluk hadislerin tasnifine ait meselelerden oluşmuştur. Yer yer muhtevaya ilişkin eleştirilerin de görüldüğü şerhte Nevevî'nin, gerektiği yerde hadislerin verilerini tarihi bilgilere uymadığı gerekçesi ile kabul etmediği de olmuştur.

KAYNAKÇA

- Acet, Semih. *İmam Nevevî ve Minhâc İsimli Eserinin Hadis Şerhçiliği Açısından Değerlendirilmesi*. Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, 2018.
- Aşıkutlu, Emin. *Hadiste Rical Tenkidi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İFAV Yayınları, 1997.
- Atâ Ahmed, İbrahim Hasan. *es-Sinâatü'l-Hadisiyye fî Şerhi'n-Nevevî alâ Sahîh-i Müslim*. Kahire: Zehrâü's-Şark, 2008.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*. İstanbul: Hadisevi, 2006.
- Aynî, Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîh-i Buhârî*. Mısır: Mektebetü ve Matabaatü Mustafa el-Bâbî Halebî, 1972.
- Babanzade. Ahmed Naim. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984.
- Bâcî, Ebû'l-Velîd Süleyman b. Halef el-Mâlikî. *et-Ta'dîl ve't-Tecrîh limen Harace anhü el-Buhârî fî Câmi'i's-Sahîh*. Thk. Ahmed Lebzâr. Marakeş: 1991.
- Bağcı, Musa. "el-Kutubu's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler", *İslâmi İlimler Dergisi*. 3/2 (Güz 2007). 123-160.
- Bağdâdî, Hatîb. *el-Muvaddih li-Evhâmi'l-Cem' ve't-Tefrîk*. Thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî. Dâr'ül-Fikri el-İslamiyyi, 1985.
- Bilen, Mehmet. *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*. Ankara: Ankara Okulu, 2013.
- Çakan, İsmail Lütfî. *Hadis Edebiyatı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İFAV Yayınları, 2003.
- Çakan, İsmail Lütfî. "Dârekutnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 8: 488-390. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Çelebi, Katip. *Keşfü'z-Zunûn*. Beyrut: Daru İhyâ Tûrasi'l-Arabiyye, tarihsiz.
- Davudoğlu, Ahmed. *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*. İstanbul: 2013.
- Gassâni, Ebû Ali el-Ceyyânî. *Takyîdü'l-Mühmel ve Temyîzü'l-Müşkil*. Mekke: Dâr'ül-Âlemi'l-Fevâid, 1421.
- Hatiboğlu, M. Said. *Hadis Tedkikleri*. Ankara: Otto Yayınları, 2009.
- Hatiboğlu, M. Said. "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri". *İslâmi Araştırmalar*. 10/1-3 (1997): 1-14.

- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed er-Rüveyfî. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1997.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *Styânet-ü Sahîh-i Müslim mine'l-İhlâli ve'l-Galat ve Himâyetühü mine'l-İşkâti ve's-Sakat*. Thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1984.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *Ulümü'l-Hadîs*, Thk. Nurettin İtr. Dımaşk: Dârü'l-Fıkr, 1998
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Hadis Tarihi*. Nşr. İbrahim Hatiboğlu. İstanbul: Darulhadis, 2002.
- Kandemir, M. Yaşar. "Sahihayn'e Yöneltilen Tenkitlerin Değeri". *Sünnetin Dindeki Yeri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000.
- Kandemir, M. Yaşar. Sahihayn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35: 523-527; İstanbul: TDV Yayınları, 2008
- Kandemir, M. Yaşar. el-Câmiu's-Sahih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7:114-123, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kevserî, Muhammed Zâhid. *Makâlât*. Kahire: Mektebetü't-Tevfikîyye, tarihsiz.
- Kırbaşoğlu. M. Hayri. *İslâm Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.
- Koca, Ferhat. "Müşkil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32: 161-162. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Istılahları*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara Basımevi, 1980.
- Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Minhâc Şerhu Sahîh-i Müslim b. Haccâc*. Thk. Şeyh Halil Memûn b. Şihâ. 18 Cilt. Beyrut: Dâr'ül-Ma'rife, 1427.
- Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *Tehzîbü'l-Esmâ ve'l-Lügât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, tarihsiz.
- Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *İrşâdü Tullâbi'l-Hakâik ilâ Ma'rifeti Süneni Hayri'l-Halâik Sallallâhü Aleyhi ve Sellem*. Thk. Nurettin İtr. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1991.
- Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *Mâ Temessü İleyhi Hâcetü'l-Kârî li Sahîh-i'l-İmâmi'l-Buhârî*. Thk. Ali Hasan Ali Abdülhamit. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Özafşar, Mehmet Emin. *Hadis ve Kültür Yazıları*. Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- Özafşar, Mehmet Emin. "Rivayet İlimlerinde Eser Karizması ve Müslim'in el-Câmi'u's-Sahih'i", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39 (1999): 287-356.
- Özcan, Kemal. *Müslim'e Yöneltilen Eleştiriler*. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2014.
- Öztoprak, Mustafa. "Endülüs Hadisciliğinde Sahihayn Algısı ve Doğu İslâm Dünyasıyla Karşılaştırılması", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 34 (2013): 109-136.
- Sezgin, Fuad. *Târîhü't-Türâsi'l-Arabî*. Riyad: Câmiatü Melik Suud, 1991.

- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân. *Tedribü'r-Râvi fi Şerhi Takribü'n-Nevevî*. Beyrut: Müessesü Kütübi's-Sekafiyye, 2003.
- Tahânevî, Zafer Ahmed Osmânî. *Î'lâü's-Sünen*. Thk. Muhammed Takî el- Osmânî. Karaçi: İdâretü'l- ve'l Uûmi'l-İslâmiyye, 1418.
- Tuğlu, Nuri. "Eser Karizması Mı Musannif Karizması Mı?". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 17/2 (2012): 51-70.
- Uğur, Mücteba. *Hadis İlimleri Edebiyatı*. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Zehebî, Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyerü A'lamü'n-Nübelâ*. Beyrut: Müessesü'r-Risâle, tarihsiz.